

Zeltser, Arkadi. Unwelcome Memory. Holocaust Monuments in the Soviet Union. – Jerusalem: Yad Vashem, 2018. – 386 p.

Книжка Аркадія Зельцера є результатом багаторічної копіткої роботи. Вона відкриває досі майже невідомий для історіографії світ радянських пам'ятників жертвам нацистського геноциду, переважно створених завдяки низовим і локальним ініціативам. Одна з головних тез автора спрямована на критику усталеного в єврейських студіях стереотипу про радянських євреїв як «недостатньо етнічно сві-

домих», асимільованих, радянізованих, а їхню громадську діяльність як таку, що її вела лише зменька політизованих активістів та інтелігентів. Саме в рамках єврейських студій автор і позиціонує передусім свою роботу. Він переконливо доводить, що в СРСР упродовж повоєнних десятиліть у різних республіках і регіонах існували ініціативні групи, як більш організовані, так і стихійні або тимчасові, які вибудовували зв'язки та вели діяльність зі вшанування загиблих під час окупації, впорядкування місць розстрілів, створення пам'ятників— від розроблення дизайну і зібрання коштів до встановлення і багаторічного догляду.

Ця праця має також велике значення не лише для єврейських, а й для радянських студій, зокрема, для підтримки постревізійоністських підходів до сутності «радянського». Важливим висновком цієї праці є бачення радянського суспільства не як «тоталітарної машини», яка послідовно запроваджує «згори» визначену стратегію, а як складної системи, де суб'єктність мали різні актори на всіх рівнях. Рішення щодо можливості створення пам'ятника, його форми та закладених смислів, проведення комеморацій були результатом взаємодії між активістами, локальною, регіональною та центральною владами, а також ситуативних домовленостей, неформальних практик «блату», використання статусів і зв'язків, вгадування та пристосування до реакцій «згори». На думку автора, слід також визнати, що посадовці на рівнях адміністративних рівнях не завжди впроваджували лінію на репресії щодо єврейської самоорганізації чи виключно виконували розпорядження з більш високих рівнів ієрархії, а навпаки, співпрацювали зі звичайними людьми, окремими активістами та учасниками із середовища творчої інтелігенції чи інших статусних груп.

Аркадій Зельцер ставить також низку інших важливих запитань, як-от щодо динаміки, періодизації, масштабів діяльності ініціатив зі встановлення пам'ятників, їхніх особливостей у регіонах і республіках. На його думку, існували певні неформальні канали комунікації, через які різні ініціативи могли дізнаватися одна про одну та запозичувати певні підходи чи надихатися прикладом інших. Однак усі ці ініціативи здебільшого залишалися локальними, ізольованими та імпровізованими. За винятком Бабиного Яру (і до певної міри пам'ятника у Ямі в Мінську), який перетворився на узагальнений символ Голокосту, спільний для всіх євреїв *site of memory*, інші події та місця так ніколи і не стали частиною ширшого канону і були значущими лише для певних локальних груп. Автор пояснює це доволі слабкою представленістю теми геноциду євреїв у радянській медійній сфері, навіть порівняно із соціалістичною Польщею, що не давало змоги сформуванню спільний наратив про подію. Лише у період Перебудови більш помітними стали групи єврейської молоді, які свідомо почали документувати низову культуру вшанування жертв Голокосту, проводити експедиції та фіксування пам'ятників і створювати відповідне уявлення про спільний простір пам'яті. З певною обережністю А. Зельцер пропонує також використання терміна «гро-

мадянське суспільство» (чи його паростки) на позначення незалежних ініціатив із увічнення пам'яті про Голокост.

Значна частина цієї книжки є також блискучим зразком текстурального та візуального аналізу написів і зображень на пам'ятниках (унікальна колекція яких, зібрана в архіві «Яд Вашем», стала основою книжки), що комбінували гебрайську та їдиш із відповідними мовами національних більшостей у різних республіках, релігійну юдейську символіку із державною радянською, традиційні для східноєвропейського єврейства елементи із модерним єврейським націоналізмом. Ця суміш, на думку автора, є не лише наслідком складних відносин, поступок, мімікрії і компромісів із радянськими посадовцями, а й свідченням природних процесів трансформації єврейської культури, її зануреності у мейнстримні культурні та естетичні форми. Вона також є результатом діалогу між євреями різних поколінь, освітнього рівня, досвіду і походження.

Безумовно, найуспішнішим такий аналіз є у тих випадках, коли для інтерпретації фотографій пам'ятників є можливість залучити також текстові джерела, що походять від інших свідків або учасників. Автор опрацював такі джерела переважно із архівів НАРБ та ГАРФ, меншою мірою з архіву СБУ. У контекстуалізації багатьох пам'ятників авторові допомогли публікації у тогочасній пресі (зокрема, «Советіш Геймланд»), а також спогади учасників подій (колекція «Untold Stories» у «Яд Вашем»), праці краєзнавців, реєстри пам'яток і довідкові видання. Є багато перспектив для поглибленого вивчення цієї теми, а особливо таких аспектів, як регіональні та республіканські відмінності, чому варто присвятити локальні та ширші розвідки, які б опрацювали матеріали, зокрема, в українських та інших архівах на республіканських і обласних рівнях, матеріали уповноважених у справах релігій, оперативні зведення КДБ, матеріали творчих спілок, «Будмонументу» та ремісничих майстерень і скульптурних фабрик, місцевих виконкомів, які займалися впорядкуванням могил безпосередньо, «листів до влади» від пересічних мешканців, сільрад тощо. Очевидно, що спогади та розвідки, створені вже після 1991 р., часто мають дуже специфічну перспективу – зважаючи на те, що їхні автори вже знали про поразку радянського проекту, враховуючи успішну еміграцію євреїв до Ізраїлю, мали на меті підкреслити історичну легітимність єврейського руху в СРСР як «переможця» та будителя єврейської національної свідомості, а отже, під час аналізу потрібно зважати на це.

Що ж до внеску цієї книжки у таке дослідницьке поле, як дослідження пам'яті, то слід зауважити, що автор робить важливий акцент не лише на створенні пам'ятників, а й на їхньому функціонуванні у суспільстві, різних способах взаємодії з ними (практика фотографування та збереження фото, відвідування, релігійні практики, доглядання пам'ятників, плинність матеріальності пам'ятника і зміни ландшафту, пам'ятники як медіатори людської взаємодії – і водночас прояв певної групової належності та інструмент її творення і підтримання).

Інша велика проблема, яку багато обговорюють у студіях пам'яті, а саме зв'язок між пам'яттю та ідентичністю, є у праці А. Зельцера однією з центральних. Позичуючи своє дослідження передусім у рамках єврейської історії, автор весь час повертається до питання, чи ці пам'ятники свідчили про збереження єврейськості і чи сприяли їй підтриманню (критерії: релігійні символи, мови написів, закоріненість у юдейські поховальні традиції та образи зі священних текстів тощо). У теоретичній частині книжки автор досить докладно висвітлює складне розуміння власне радянської єврейської тотожності, різні підходи до питання динамічності та регіональних відмінностей ідентифікацій. Він наголошує на умовності усталених понять «товстої» та «тонкої» культури і, здається, прагне зняти типову для багатьох «національних історій» ієрархію різних груп, де головну увагу здобувають саме активні і свідомі носії та творці ідентичності, тоді як різні гібридні форми сприймаються як якась історична помилка чи деформація і витісняються на маргінес.

Однак в основній частині книжки, поза теоретичним розділом, здається, автор повертається до досить есенційного розуміння ідентичності: він послідовно вживає слово «євреї» на позначення своїх історичних акторів. Відповідно, у дуже багатьох випадках бракує конкретизації та диверсифікації учасників певних подій і їхньої мотивації: у конкретному випадку люди діяли внаслідок відчуття чи тому, що відчували свою етнічну або національну ідентичність? Вони діяли як родичі тих, хто загинув і чий прах був похований у місцях масових розстрілів? Вони діяли як активісти сіоністського та/або дисидентського руху? Чи як мешканці певного села чи містечка, де відбувся масовий злочин? Таке послідовне вживання простого визначення «євреї», найпевніше, походить також із відповідних джерел і як таке є виправданим. Однак такий підхід позбавляє розуміння

ідентичності властивого динамізму та процесуальності, він не розкриває ситуацію, а замикає її за позірною самоочевидним поняттям «євреї». В окремих випадках таке позначення може звучати навіть дещо курйозно, як-от на с. 273, де зазначено, що «євреї мали схильність діяти раціонально». Навряд чи таку схильність можна пов'язати лише із певною етнічною ідентифікацією, вочевидь ідеться про ширші адаптаційні стратегії «радянської людини» або й про ще універсальніші механізми. Напевно, тут позначення акторів мало би бути більш прецизійним.

Те саме стосується другого великого актора цієї роботи, а саме «влади». А. Зельцер подає в окремих розділах надзвичайно важливі міркування про те, яким чином різні посадовці та інші статусні особи й інституції (у сфері управління, економіки, культури) впливали на процес творення пам'ятників і культури пам'яті: залежно від щабля влади, від близькості до ініціативних груп «знизу», рівня освіченості й досвіду, страхів і очікувань, сили тиску «знизу» та впливу антисемітських меседжів, що їх видавала центральна та локальна преса і спеціальна «антисіоністська» література. Однак у дуже багатьох випадках у цій книжці фігурує абстрактна «влада» («authorities»), і дуже складно зрозуміти, від кого саме у конкретному випадку надходили заборона, обмеження, прихильне непомічання чи дозвіл на пам'ятник: від місцевого партійного комітету чи виконкомів? Від уповноваженого у справах релігій? Від голови колгоспу?

Так само проблемним і дещо «есенціалістським» є розмежування «єврейських» і «неєврейських» пам'ятників, яке автор намагається послідовно проводити у всьому тексті книжки. Безумовно, автор має повне право на вибір певного фокуса і його звуження для максимального глибокого дослідження. Однак, на мою думку, зосередження уваги тільки на «єврейських» пам'ятниках (тобто тих, що створені низовими групами активістів-євреїв у боротьбі та/або діалозі з іншими акторами) дещо штучно відсікає велику частину спектра пам'ятників і комеморацій, що їх створювали органи влади та офіційні творчі спілки, і які вочевидь також відвідували, використовували та осмислювали євреї, як і всі інші «радянські люди». Їх А. Зельцер вважає навіть «антиєврейськими», адже їх часто створювали для того, щоб перехопити ініціативу у незалежних активістів (сіоністів, дисидентів) та «окупувати» місце офіціозом, не даючи простору для інших акторів. Однак на практиці зазвичай дуже важко провести такі чіткі

розмежування між пам'ятниками. Очевидно, що у створенні багатьох пам'ятників «згори» брали участь представники єврейської інтелігенції та ширшої громади, а певну роль у їхньому плануванні відіграла відома з матеріалів НДК специфічна етнічна історія геноциду на місцях поховань, де ці пам'ятники поставали. Ці «державні» пам'ятники творили невід'ємний контекст, у якому діяли також ініціативні групи «знизу». Автор принагідно наводить такі приклади, як офіційний пам'ятник у київському Бабиному Яру чи каунаському Дев'ятому Форті, але не згадує пам'ятник у Дніпропетровську – одному із найбільших єврейських центрів. Скромний пам'ятник поблизу центру цього міста відкрили 1974 р. згідно з офіційними процедурами (отже, він нібито не є «єврейським»), однак це був результат багаторічного тиску «знизу». Автор також не пише про створені за офіційними планами монументальної пропаганди та міського благоустрою у 1960–1980-ті рр. масштабні та важливі пам'ятники на місцях, де були розстріли і лише єврейського, і неєврейського населення (також, вочевидь, через їхню «неєврейськість»): Меморіал Слави у Лісопарку в Харкові, «Скорботна мати» в Полтаві, «Жертвам фашизму» у Чернігові, Одесі, Дрогобичі, Макіївці, Краматорську тощо. Ці приклади дають змогу критичніше подивитися на стереотипи щодо доби «застою» і поміркувати про те, що зменшення кількості незалежних ініціатив «знизу» у той час (про що автор багато разів згадує), можливо, було результатом не лише репресій або зміни поколінь, а й того, що ці ініціативи стали менш потрібними для самих євреїв на полі, де держава зайняла вагоме місце як гравець, що займається не лише вшануванням фронтовиків і партизанів, а й цивільних жертв. Безумовно, це лише міркування, які можна підтвердити тільки глибшим дослідженням того, як євреї і родичі загиблих у Голокості сприймали та «присвоювали» (чи засвоювали?) у практиках повсякдення та скорботних дат ці «офіційні» пам'ятники та меморіали.

Зауважу про одну дуже важливу проблему, що, на мою думку, не знайшла достатньо переконливого розв'язання у цьому дуже ґрунтовному дослідженні, а саме: питання (не)участі неєвреїв у створенні пам'ятників та інших практиках вшанування жертв Голокосту. Послідовне вживання простого поняття «євреї» створює дуже монолітне враження, що в радянському суспільстві вшанування Голокосту було винятково справою людей, які мали певний стосунок до єврей-

ства. Це дивно, з огляду хоча б на кількість змішаних шлюбів, політику асиміляції і відсутність будь-яких перепон для дружніх або приятельських стосунків між євреями і неєвреями. Очевидно, антисемітизм на різних рівнях, у тому числі побутовому, та державна дискримінація євреїв впливали на цю ситуацію, але навряд чи ці чинники були всеохопними. Крім того, автор дуже слушно зауважує, що колаборація із окупантами та вигоди, отримані неєврейськими сусідами, також сприяли прагненню забути про те, що сталося з євреями, щоб не порушувати питання провини та повернення майна, проте не наводить конкретних прикладів для підтвердження цієї думки. А. Зельцер згадує принагідно окремих представників неєврейської і дисидентської інтелігенції, які брали участь, наприклад, у комемораціях у Бабиному Яру, але не посилається на відповідні джерела і не ставить питання про мотивації та механізми включення цих осіб. Зокрема, автор наводить такі разючі приклади: сестра одного із розстріляних під час окупації неєвреїв побивалася через те, що її брат лежить в одній могилі із «жидами», що вочевидь свідчить про антисемітизм і небажання також спільно вшановувати загиблих; в одному із сіл Білорусі сільський голова намагався стягнути гроші винятково з євреїв для впорядкування «їхньої» могили (с. 170–171). Інше джерело є контрприкладом: фото виховательки дитсадка із дітьми (очевидно, не тільки єврейськими), яких вона привела до пам'ятника Голокосту (с. 257). Окрім цих прикладів, теза про те, що пам'ятники на місцях Голокосту були суто єврейською справою, а пам'ять євреїв була «паралельною» до загального радянського нарративу про війну, не підкріплена посиланнями на ширше коло джерел. Вочевидь, для глибшого з'ясування цього питання потрібні ширші джерельні пошуки, як і певне розширення фокуса дослідження.

Автор відводить доволі багато місця загальному радянському нарративу про «Велику Вітчизняну війну», спираючись переважно на вже наявну історіографію. Він простежує найпоширеніші медійні продукти, що містили інформацію про особливу долю євреїв під час окупації, та висуває цікаве спостереження щодо практик читання і сприйняття цих медій євреями із особливою чутливістю та радянськими навичками «читання між рядків», а також інтенсивного обговорення у колі «посвячених», що було дуже важливо у межах закритого інформаційного простору. Однак численний зібраний дже-

рельний матеріал автор здебільшого вписує у вже наявну історіографічну традицію радянської історії, особливо що стосується періодизації. Автор прив'язує історію спорудження пам'ятників і комеморацій до жорсткої періодизації політичного життя (перші повоєнні роки – пізній сталінізм із піком антисемітизму – сприятливіші умови в час «відлиги» – застій як період звуження можливостей незалежної активності та посилення репресій – перебудова). Хоча А. Зельцер наводить багато прикладів неоднозначних, суперечливих і протилежних тенденцій у кожному з періодів, він усе ж не кидає виклик цій доволі застарілій періодизації. Зокрема, напевно, найбільш проблемною видається інтерпретація 1960–1980-х як «застою» – репресивного періоду звуження автономних просторів. Нещодавні дослідження, навпаки, показали зростання в цей період тіншової економіки, неформальних практик, націоналізму/ів, добробуту та культури проведення вільного часу, «вненаходимости» стосовно ідеологічних рамок та використання їх для розв'язання цілком практичних питань, більшу відкритість країни завдяки «розрядці» (зокрема, періоди послаблень щодо права на еміграцію), що безумовно впливало і на створення неформальних груп, і на культуру пам'яті. Автор наводить дуже цікаві приклади, які виходять за межі стереотипного поняття «застою», проте на його загальну оцінку згаданого періоду це не впливає.

Праця А. Зельцера відкриває низку невідомих раніше пластів минулого. Автор тяжіє до великих узагальнень, підрахунків і класифікацій згідно із засадами класичної історіографії, однак не приховує всієї суперечливості минулого, а концентрація на локальному рівні дає йому змогу робити надзвичайно глибокі висновки, що базуються на конкретних прикладах і мікроаналізі владних відносин та активізму. Ця праця стане у пригоді не лише фахівцям із єврейських студій, а й усім, хто цікавиться історією радянського періоду та ширшими теоретичними питаннями політик пам'яті і влади, творенням груп та ідентифікацій, аналізом візуальних джерел.